

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՌՅՎԵ-ՌՅՂԶ

ՀԱՏՈՐ

ՁԳ

1926

ՓԵՏՐՈՒՄ

ԹԻՒ 2

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Փ. Գ. ԿՈՆԻԻԲԻՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ՝

ՀԱՅԱԿԱՆ մատենագրութիւնը ընդհանրապէս քիչ մշակողներ ունի, մանաւանդ իտալիոյ մէջ. սակայն յանիրաւի անտեսուած է:

Հարուստ՝ բնիկ ժառանգութեամբ, նա կը ներկայանայ հռչակաւոր երկերով գիտական մշակոյթի ամէն ասպարէզի մէջ, և մանաւանդ կրօնականին, իւր ճառերով և հայրախօսութեամբ, հայեցողական աստուածաբանութեամբ և վկայաբանութեամբ, իր շարականներով և եկեղեցական պատմութեամբ նա մրցակից կը հանդիսանայ, և երբեմն ալ յաղթական, արեւելեան Գրիստոնեայ մատենագրութեան դշոյոյին՝ Ասորականին հետ:

Բայց եթէ դժբախտ ճակատագրով նա

երբեմն կը ստիպուէր հրաժարիլ իւր գրական ձիրքերէն, ստանալու համար ազնուագոյն ժառանգութիւն մը փառաւորուած մարտիրոսական հաւատքով, և վերնագոյն քաղաքակրթութեան մը աւանդութեան համար, սակայն իր արժանիքը նոյն կը մնար, թէպէտ տարբեր երևոյթի տակ, և անգնահատելի՝ մանաւանդ անոնց համար որ նուիրուած են կրօնապաշտական ուսումներու:

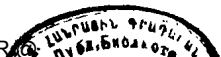
Այնպէս ինչ հայրախօսական և աստուածաշնչական մատենագրութեան այն անգին նշխարներուն վրան է՝ զորս մի միայն հայկական թարգմանութիւնները պահած են ուսումնասէրներու ըննութեան:

Մենք հոս պիտի բաւականանանք ակնար-

1. Բարեպառնէ առիթ կը համարենք մեր անգին բարեկամ և յանձն ողբալի Հայագէտ Արեւելագէտ Բարեկամներին՝ Բազմակիցի մէջ, երկին յիշել իր անուան, մեր ընթերցողներուն ծանօթ մէկ ուրիշ

նմանակից և արժանաւոր յաջորդ Հայագէտի մը ներքին անուանութեամբ. — Խմբ.:

Ա. Ա. Ա. Ա. է այս մասին օգտակարապէս քննարկել, իմ, յարգելի և տխրակորոյս բարեկամն, Հ. Բարեկ

կելով միայն Տատիանոսի Համարարարութի մեկնութիւններուն թարգմանութիւնները, Ս. Պողոսի թղթերը՝ մեկնաբանուած աւստրի գերագոյն վարդապետէն՝ Ս. Եփրեմէն, Նանա ասորի մատենագրին Յովհաննես աւետարանի մեկնութեան թարգմանութիւնը, և Ս. Երանոսի այն անգին եփեմէնէն «Յոյսք» թարգմանութեան որ այնքան լոյս կը սփռէ Լիոնի համարաւոր եպիսկոպոսի գաղափարներուն վրայ:

Ու թերևս անտեղի չէ այս մասին հոս յիշելը, թէ կար հռչակաւոր ամբողջ դպրոց մը, ծաղկած այն դարուն՝ երբ հայկական գրականութիւնը իր փառքի լիութեան կը հասնի՝ քարգմանել անունն առնելով, Սահակ—Մեսրոպի պայծառաստեան հոգածութեամբ, այդ դարոցը կը զրկուի կեսաբիւս, Աղեքսանդրիս, Աթէնք, Հովմ, Բիւզանդիոն, ուսման և մշակոյթի ամէն կեդրոն, որ հաւատքի վկայադիրները և աշխարհիս իմաստութեան գործերը հայերէն լեզուով թարգմանելու արուեստը սորվին:

Եթէ այնքան անարդար անտարբերութեան միջոցորտ մը պատած է այս գրականութեան շուրջ, պէտք չենք զարմանալ, թէպէտ կը ցաւինք, եթէ մեր մէջն ալ անխոր մնացած է այն մեծ գիտնականին մահուան լուրը, որ իր գիտական գնայելի գործունէութեան լուսագոյն մասը այս գրականութեան նուիրած է:

Փրեզերիկոս Գորնըվիլս կոնիքի մե-

սած 9 Յունուար 1924 Փոլկէսթըն՝ իւր յոգնավաստակ կեանքին մինչև վերջին օրն ալ արժանաւորագոյն կերպով հայագիտական ուսումներուն աւանդուածութիւնը ներկայացուց, որուն՝ իւր բախտաւոր նիւթական լայն միջոցներէն զատ, առանձնայատուկ հանճար մը և ընդարձակ ու հաստատուն հմտութիւն մ'ալ ընծայեց:

Յորդորուած՝ մեծարժէք արեւելագետ Ուս. Մարկոլիուսի հեղինակաւոր խորհուրդներէն, ինչպէս ինքը կը պատմէ, հայկական լեզուագիտութեամբ զբաղել, նա՝ արագօրէն եզակի բարձրութեամբ ծանօթացաւ հայ լեզուին և մատենագրութեան:

Լեզուագիտական այս կարճնեղ պատաստութիւնը իւր հեշտագոյն լիութիւնը գտաւ, երկար և յաճախակի ճամբորդութեանց մէջ: Այսպէս՝ նա կրցաւ յաճախել ոչ միայն հայկական թանկագին ձեռագիրներով ճոխագոյն օժտուած եւրոպական գրատունները — որոնց մէջ՝ նախ Վենետիկ և Վիեննայի Մխիթարեանց գրատունները, այլ բարիտ ունեցաւ հասնելու մինչև Երուսաղէմ, և մինչև այն իշմիւս ծինը՝ որ ստուգապէս Հայերու սրբազան քաղաքն է:

Եւ ստուգիւ կոնիքի, Էլմիաձնի մէջ հաւաքեց իր աշխատանաց ատաղձին մեծագոյն մասը Արիստոտէլի Ստորոգութեանց և Պորփորիէն Ենթոնոքեան հին

Սարգիսեանի զեղեկ Մեմորարիոնը, «Հայաստանի եւ արեւմտաբնական գրականութեան հայ մատենագրութեան մէջ» վեհակին: Ս. Ղազար 1897:

1. Գուլտըն ծնած էր 15 Սեպտ. 1856. Այսպէս կ'ըսէ կիւսթա Քրիսկէր, Zeitschrift fuer die neustestamentliche Wissenschaften մէջ 1924, հա 23, պարտ 1-2, մինչև Հ. Ա. Վարդանեան՝ «Հաղորդ Ամս. րոպայ»-ը 1924, պր. 5-6 ի մէջ հրատարակած հմուտ յօդուածին մէջ 1857ին կը զեծ ծնունդը:

2. Թող Ներսիսի մեզ յատալ բերել հոս երկու վկայութիւններ յայն խոր յարգանքին՝ զոր հայերը այս ցաղաքին հանդէպ կը տանեն իր անունը Էլմիաձնի (որ եւ նշանակէ՝ Միտեն Որդին Էլմա), եւ յիշեցնէ Աղա Քանգեղոսի մէջ երկարօրէն պատմուած այն սրբոյցը որուն համեմատ իբրեւ թէ Քրիստոս ոսկի մուր մ'է ձեռին

կ'երեկ Քրիզոր Լուսաւորչին, Աւաշինը՝ անանուն հեղինակի գործ՝ հանուած է Վենետիկ Մխիթ. Թիւ 872 ձեռագրէն: Իսկ երկրորդ փլ զարու քանաստեղծ Բագ, տասար Գոյրին է. (Մեր հայ հասարակութեան ծանօթ ըլլալով՝ զանց կ'ընեմ յարգ. յօդուածագրին մէջ բերած նմանները կրկին յիշատակել. փափաքող կրնայ Հայ էջերու մէջ կարգաւ: Դր. Թ.): Թէ մին և թէ միւրը տարակուսած են Ա. Զօգանեանի Հայ էջերուն մէջ. Բաբիգ. Ներսիսեան ապ. 1912:

3. A collation with the Ancient Armenian Version of the Greek Text of Aristotles Categories, De interpretatione, De mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction, Oxford 1892. (Anecdota Oxoniensia, classical Series, fasc. Ա. Մանս 2.):

Թարգմանութեանց վրայ, որոնց սքանչելի թարգմանութիւնն ունին, որ մինչև Սահակ — Մեսրոպի ժամանակ կը բարձրանայ, գործ Դաւիթ Անյաղթին և Փիրիսոսփային, որ մին էր այն «Թարգմանիչ» ներքին, գորս վերև յիշեցինք:

Սոյն աշխատանքը մասամբ մ'արդէն առաջուց գրուած էր, և յետոյ շարունակուեցաւ Պղատոնի՝ գործերուն հայկական հին թարգմանութեանց վրայ եղած ուսումնասիրութիւններով:

Յիշելով հոս քննադատ Հ. Վարդանեսի՝ Կոնիբրի մասին կարծիքը՝ որ թէ՛ իբրև հայ և թէ՛ իբրև ամենահմուտ լեզուաբան հեղինակութիւն ունենալու ոչ ինչ կը պակսի, կ'ըսէ թէ իր մթնութեան համար լեզուագէտներուն անմատչելի մնացած գործի մը դիմագրաւեց, քանի մը լաւ ընթերցումներ ըրաւ և թարգմանութեան ժամանակն ալ մերձաւորապէս կրցաւ ճշդել՝:

Էջմիածին կատարած խուզարկութեանց կը պարտինք Կոնիբրի մի ուրիշ աշխատանք՝ պաւղիկեանց աղանդն ի Հայաստան:

Կոնիբրի հրատարակեց այս աղանդին աստուածաբանական վարդապետութեանց և ծխական՝ Բանայի Ճշմարտութեան գիւղը¹, երկար նախադրութեամբ մը, աւելցնելով նաև Պաւղիկեանց վրայ եղած ծանօթութիւններն ու վկայութիւնները՝ Օմեցիէն, Նարեկացիէն, Մագիստրոսէն, Ներսէս Ծնորհալիէն, ինչ որ նշան էր իւր ունեցած ամենախոր գիտութեան Հայ Հայրախօսական մատենագրութեան մասին:

Կոնիբրի իւր հատորին վերջը, դասական հայերէնով ծանօթութիւն մը դրած էր, ուր իր աշխատանքին պատճառները կը բացատրէր, ցաւելով միանգամայն թէ

իւր թարգմանած ձեռագիրը մեծաւ մասամբ պակասաւոր է:

Այս ծանօթութիւնը՝ ճարտարօրէն հիւստուած այն Յիշատակաբաններուն ունին վրայ, որ հայ հին ժամանակագիրներն ու գրչագիրները կ'անցնէին իրենց ձեռագրի վերջը, յաճախ ընթերցողէն աղօթքի մը օգնութիւնը խնդրելու, նշան մ'է իւր իրաւցնէ գիտնականի սքանչելի հմուտութեան նախասիրած լեզուին մէջ, Քաղցր է մեզ հոս քանի մը տող յառաջ բերել. «Ես Պրեստերիկ Կոնիբրի տրուպս ուսուցչաց Որափորդի, հայագետ և հայասեր, յետ գտանելոյ յայտարարի մեծաց հայոց օրինակ մի մատենից այսորիկ որ կոչի քանայի ձմարադարեան, քաղում աշխատութեամբ և ջանիք ի յոյս ամօի զսա և ի լեզու մայրենի իմ անգղիական քարգմանեցի »:

«Այլ տպագրեալ է մատենաւ այս հոգեւ շան, հրամանաւ և ծախիք վարդապետացն և իմաստնոցն և մեծատրպացն համարաւ րանին Որափորդի ի տպարանի իարեանց. յամի տեսան մերոյ ՌՊՂԷ »:

Կոնիբրի ներախոյզ ուշադրութենէն չվրիպեցաւ նաև վկայաբանական մատենագրութեան վաւերագիրներուն թարգմանութեանց ունեցած կարեւորութիւնը՝ նախնական եկեղեցւոյ պատմութեան համար:

Ս. Ղազարու Մխիթարեանց Ճեմարանը, արդէն 1874ին տպագրութեան տուած էր երկու մեծ հատորներով կարգ մը վրկայաբանութիւններ և մարտիրոսագրութիւններ, բայց ինչպէս յաճախ կը հանդիպի այս քաղահմուտ զպրօցին հրատարակութեանց համար՝ գիտնականներու ուշադրութիւնը այս գործով ալ չէր կրցած գրաւել Մխիթարայ փառքի զաւակներէն միոյն անունը, Ղևոնդ Ալիշանի, և սակայն զայն իր ճակտին կը կրէր:

Կոնիբրի այն համոզման եկաւ թէ հայ-

1. Հրատարակուած այս պարբերականներու մէջ, The classical Review, 1 տարւա 1889. (Հատ. Գ. էջ 340-343,) American Journal of Philology, Պաւլիսոս 1892 (Հատ. ԺԲ. պրակ Բ. էջ 198-210, պրակ Դ. էջ 399-413), Նոյն 1893 (Հատ. ԺԴ. էջ 335-349), Նոյն 1894 (Հատ.

ԺԵ. էջ 31-50), Նոյն 1895 (Հատ. ԺԶ. էջ 300-325, 2. «Հանքն Ամսօրեայ», վերջ յիշուած.

3. Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia (OXCVI + 201 PXP. Oxford. Clarendon Press, 1898).

կական թարգմանութիւնները ընդհանրապէս այնպիսի ոճ մը կը ցուցնեն որ (ինչպէս ինքը կ'ըսէր) աւելի հաւատարմօրէն կը մերձենան իրական պատմութեան քան լատինական, յունական կամ ասորական խմբագրութիւնները, և 1894ին հատոր մը հրատարակեց, որ ի միջի այլոց կը պարունակէր նաև Ապոլոնի շատագովում թեան և վարուց թարգմանութիւն մը, արդէն վերոյիշեալ տպագրութեան մէջ Միխիթարեաններէն հրատարակուած:

Գործիս ըննադատութենէն ստացած ընդունելութիւնը, որ Ֆրանկ Զառնաքի գրկալիւր զովեստներուն արժանացաւ, մղեց զԿոնիքի Նոր տպագրութիւն մը հոգալու, ուղղակի հայերէնէ թարգմանուած և ճշխացած Նոր վկայարանութիւններով:

Բայց այն աշխատանքը՝ որով ուսումնասններուն դարաւոր գնահատման և զարմացման կ'արժանանայ Կոնիքիի համբաւը, անտարակոյտ Մայրոցի՝ հայկական ծիսարանի թարգմանութիւնն է:

Կոնիքի խնամոտ և մանրակրկիտ ընթերցան առաւ ծիսական բոլոր հին ձեռագիրները, և զրեթէ բոլոր հրատարակուած տպագրութիւնները. իբրև հիմ իւր աշխատանքին և թարգմանութեան ընտրեց՝ Ս. Ղազարու Միխիթարեանց Զեռագրատան թիւ 457, Ը.6 հոչակաւոր Երկաթագիր՝ ձեռագիրը:

Լոյս տեսաւ քան իր նախորդները անբաղդատելիօրէն գերազանց տպագրութիւն մը, հարուստ Նոր ընթերցումներով, զարդարուած ճոխ բաղդատականներով և Հայկական Միաբաններին համար թանկագին վաւերագիրներու թարգմանութեամբ. վաւերագիրներ՝ ոչ միայն հմտալից ներածութեան մէջ առնուած՝ այլ գեղեցիկ յարմարութեամբ ընագրին մէջն ալ: Այս

ամէն մասամբ անտիպ թարգմանութեան վերջը, Կոնիքիի Հայ ծէսի մէջ գործածուած գիտական ասացումներու բառամեկնութիւն մ'ալ կ'աւելցնէր:

Հոս՝ տեղւոյ պակասութեան պատճառաւ՝ նոյն իսկ համառօտակի ակնարկ մ'ալ չենք կրնար տալ Կոնիքիի միւս անթիւ գրութիւններուն, որոնք հատուկներու մէջ ամփոփուած են, ըլլան բաղդատութիւններ, ըլլան մենագրութիւններ իր ուսումնասիրութիւններուն զանազան պարբերականներու համար, ինչպէս, American Journal of Theology, Journal of Theological Studies, Zeitschrift fuer die neutestamentliche Wissenschaft, Byzantinische Zeitschrift, և այլն և այլն:

Վերջերս Տատիանոսի Համարաբարանի հետքերն ուսումնասիրելու նուիրուած էր, ինչ որ կը յաջողի Հայկական Հարց մէջբերումներէն հաւաքել: Այդ աշխատանքը՝ որ եզականօրէն հետաքրքրական գործ մ'ըլլալու խոստումները կ'ընէր և ուսկից նմոյշ մ'ալ կու տար յօդուածով մը իր մահէն վերջ հրատարակուած (Ապրիլ 1924) « Journal of Theological Studies »-ի մէջ An armenian Diatesaron? տիտղոսով՝ մինչև իր մահուան նախօրեակին զինքն զրազուց. և ճիշդ 8 Յունուար 1924ի առ Zeitschr. f. die neutestam. Wissenschaftի իւրմբագիրը գրած մէկ նամակին մէջն ալ կ'ակնարկէր: Եւ ահա ինչպէս ըսինք, յեղակարծուստ մահը 9 Յունուարի՝ անոր մեղուշման կեանքին թիւը կը կտրէր:

Եթէ իւր եզրակացութիւնները երբեմն քննարկելու են, և կարծիքներէն ոմանք չափազանց յապուրակի ելը ունենան, բայց կարելի է բացարձակ վստահութեամբ յայ-

1. The apology and acte of Apollonius and other monuments of Early Christianity, Լոնտոն և Դիւ Եօրք 1894. — Երկրորդ տպագր. հետագայ վեր. նագիրն ունի, Armenian Apology, acts of Apollonius and other monuments of Early Christianity, Լոնտոն և Դիւ Եօրք 1896.

2. Rituale armenorum, being the administra-

tion of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church..., edited from the oldest M. S. S. by F. C. C. and the East Syrian Rites, translated by A. I. Mac Sean, Ռք-Քորդ 1905.

8. Երկաթագիր կը կոչուին այն զրկագիրները՝ որոնց մով Հայկական հնագոյն ձեռագիրները գրուած են:

տարարել թէ իւր ամէն աշխատանքին մէջ գիտական ամենալուրջ պատրաստութիւն մը, պայծառ և անյողողող հմտութիւն մը կը ցուցնէ:

Իւր հայագէտի համբաւը անջնջելի պիտի մնայ, բայց անոր գործունէութիւնը միայն հայագիտութեամբ չսահմանափակուեցաւ: Ապողոնիոս Տիանացոյ՝ վարուց թարգմանութիւնէն զատ, յիշենք նաև իւր մեծ նագրութիւնը բաժանեալ Ռուսաց՝ վրայ:

Նոյն ինքն պարզ և խղճամիտ համեստութեամբ կը յայտարարէր, թէ իւր այս աշխատանքը պէտք չէ նկատել իբրև հետեանք բնագիրներու խուզարկութեանց, այլ պարզ խմբագրութիւն մը Ռուս զանազան հեղինակներու գործերէն:

Յամենայն դէպս, նա կը ներկայանայ

իբրև թանկագին առաջնորդ մը անոր՝ որ կ'ուզէ Ռուս կրօնական գաղափարները ուսումնասիրել սկսիլ, և մեր ողբացեալ ուսուցչին յայտարարած այս դատաստանը ներշնչուած է իւր համեստութենէն, զոր չենք կրնար ստուգիւ չափազանց կոչել, քանի որ յայտնի է՝ թէ ինչպէս համեստութիւնը գրեթէ միշտ ընկերած է անոր ճշմարիտ արժանիքին և անարատ գիտութեան. անհաշտելի հակադրութիւն քանի մը սերմանաքաղ սնապարծիկ կողմնապաշտիկ թուականներու:

Փրեղերիկոս Գորնովիլս կոնիքիրով յաւէտ կորսուած է հանճարեղ և ազնիւ ներկարագրով ուսումնասէր մը:

ՌԻՊԱՆՏՈ ՖԱՏՄԻ

Թարգմ. Հ. Վ. ՅՈՎԱՆԵՐՅԱՆ

ՆՈՒԹԵՐ ՊՈՒԼԿԱՐԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՊՐԱՅ ԶԵԼԷՊԻ (1620 - 1677.)

(Շար. տես Բազմ. 1925, էջ 258)

1663-1665ի թուականներուն երկայն բանավէճերով Ապրոյ Զէլէպի աշխատած է Լիվոնոյի Հայոց եկեղեցին հիմնելու իրաւունքը ձեռք բերել. բայց զօրաբարութիւններէն և դաւերէ յուսահատ կը հեռանայ Լիվոնոյէն, մինչ իր որդիներէն մին, կը մնայ Լիվոնոյ, որուն անունը ըստ իր յիշատակարանին Սարգիս էր, իսկ ըստ Լիվոնոյ գտնուող տապանաքարի մը՝ Մաքսուտ («Ապրոյ Զէլէպի որդի Մաքսուտի Գ. Ապրիլ. Ռ. Ճ. Կ. Բ» (1713 տապանագիր):

Ապրոյ ըստ սիրելի էր նաև «Քէօփ. Երիւիւ Օղլու Մէհմէտ Փաշայի մեծա. համբաւ Էպարզոսի և ամենայն աւա. զանոյն զրան արքունի, զորոյ և զանուն «իւր փոխեալ Քէօփիւիւ Օղլուն հրա. մայէ Ապրո ձայնել յետ այնորիկ. որ

«կոչուան կայ մնայ ցայս օր ժամանակի «յազգիս նորա»։ (Զմիւռեոյ յիշատակարան), Այսպէս Քէօփիւիւ Օղլու Մէհմէտ Փաշան կ'ըլլայ Աբրահամ Ապրոյ կրճատման վերածողն, որ ցանկալի մականունի մը նման դեռ մինչև այժմ Էջիպատոս, Կ. Պոլիս և այլուր Ապրոյեանք կը գործածեն:

Ապրոյ «Վասն զի բազում նպատաւ. և տրութիւն արարեալ էր բանակին և «հաւատարմութիւն յիրս արքունի ընդ «ամենայնի, զգորաւոր խաթթի Շէրիֆ «մի շնորհէ նմա Սուլթան Խարահիմն (Ա), «որպէս զի յամենայնի ազատ լիցի և «համարձակ ևս և ի մաքսից անգամ «յամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ» (Զմիւռեոյ յիշատակարան): Պատմութեան մէջ, այսինքն հայ վաճառականական պատմութեան մէջ ի թուրքիա չեմ կար.

1. Հրատարակուած Loeb Classical Library-ի հատորի մէջ:

2. Russian dissenters, Cambridge Mass. Harvard University Press,